
ПРОГЛАШЕНИЕ

Издание на Филологическия факултет
при Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“

кн. 2, 2018 (год. XXVII), ISSN 0861-7902

*Иван Г. Райчев*¹

ПОЛСКОТО РИЦАРСТВО И БЪЛГАРИЯ В КОНТЕКСТА НА ПЪРВИЯ КРЪСТОНОСЕН ПОХОД („КРЪСТОНОСЦИ“ НА ЗОФИЯ КОСАК)

Ivan G. Raychev

POLISH KNIGHTS AND BULGARIA IN THE CONTEXT OF THE FIRST CRUSADE (“CRUSADERS” OF ZOFIA KOSSAK)

This article comes in connection with the 60th anniversary of the death of Polish writer Zofia Kosak (1899–1968). Her most famous novel, *Krzyżowcy* (Crusaders), is mainly related to the First Crusade (1095–1099), but here we focus on an episode of the novel, which is a little deviant from the theme of the First Crusade and refers to another historical context. The article deals with the interpretation of Zofia Kosak of an important event of Bulgarian history – the return to Bulgaria after the defeat at the Battle of Belasitsa (1014) of Bulgarian soldiers blinded by the Byzantine emperor Basil II. We try to find the answer to the following questions: How, according to the novel *Krzyżowcy*, this event blends into the context of the First Crusade; Is there anything in common with the fate of the Bulgarian and Polish warriors in the XI century? Is it possible that the author has created “her own” “Bulgarian folk song”?

Keywords: *Kossak, Samuil, First Crusade, suffering, redemption.*

Настоящата статия е посветена на 60-та годишнина от смъртта на полската писателка Зофия Косак (1899–1968). Нейният най-известен роман „*Krzyżowcy*“ (Кръстоносци) е свързан преди всичко с Първия кръстоносен поход (1095–1099), като тук се фокусираме върху епизод от творбата, който препраща към българския мотив в романа. Статията разглежда интерпретацията на Зофия Косак на едно важно събитие от българската история – завръщането в България след поражението в битката при Беласица (1014 г.) на българските войници, ослепени от византийския император Василий II. Опитваме се да намерим отговора на следните въпроси: как според романа „Кръстоносци“, това събитие се вписва в контекста на Първия кръстоносен поход; има ли общи черти съдбата на българските и полските воители през XI век? Възможно ли е авторката да е създала „своя“, „българска народна песен“?

Ключови думи: *Косак, Самуил, Първи кръстоносен поход, страдание, изкупление.*

Тази година отбелязваме 60 години от смъртта на полската писателка Зофия Косак (1899–1968), определяна като една от най-ярките представителки на полската историческа романистика и продължител на традициите на Юзеф Игнаци Крашевски (1812–1887) и Хенрик Сенкевич (1846–1916). Един от най-големите ѝ успехи е романът „Кръстоносци“ („*Krzyżowcy*“)², писан между 1930 и 1935 година, с първо издание през 1935 г. Това е първа част от романова трилогия, третираща събития от периода между края на XI и средата на XIII век. Романът се състои от четири тома. Разглежда преди всичко подготовката и провеждането на Първия кръстоносен поход (1095–1099) и на осъществения по същото време Първи народен кръстоносен поход, известен още като Селски кръстоносен поход и

¹ **Иван Райчев** (Ivan Raychev) – д-р по полска литература на свободна практика, ssudus.plovdiv@abv.bg

² Въпреки че на български заглавието на романа на Зофия Косак звучи идентично с това на знаменития роман „Кръстоносци“ на Хенрик Сенкевич (1846–1916), в оригинал между двете заглавия съществува на пръв поглед малка, а в действителност – извънредно важна разлика. В полския език съществителното *krzyżowcy* означава *кръстоносци* по принцип, докато думата *krzyżacy* (която е оригиналното заглавие на романа на Сенкевич) се отнася единствено до рицарите от Тевтонския орден и притежава силна пейоративна натовареност, свързана с историческата вражда между ордена и полската държава.

Кръстоносен поход на бедните хора. Тези експедиции (и по-специално Първият кръстоносен поход) са едни от големите епически сюжети в изкуството. Първият кръстоносен поход е този, който вдъхновява знаменития поет на Късния италианския ренесанс Торквато Тасо (Torquato Tasso, 1544–1595) за написването на забележителната епическа поема „Освободеният Иерусалим“ („Gerusalemme liberata“, 1575). Романът „Кръстоносци“ се вписва по своеобразен начин в полската епическа традиция, независимо че по много показатели не изпълнява изискванията на епоса.

Във връзка с вечспоменатата годишнина решихме да спрем вниманието на читателя на един епизод от романа, който представлява малко отклонение от темата за Първият кръстоносен поход и препраща към друг исторически контекст. Този епизод е своеобразно въведение към втория том на „Кръстоносци, Fides Graeca“³. По пътя си към Светите земи неколцина рицари от Шльонск (според романа единствените полски участници в похода⁴) гостуват в един беден български дом. Там те слушат унесено покъртителната песен на своята домакиня, посветена на участта на ослепените след битката при Беласица Самуилови воители:

Като прекъсваше от време-навреме пеенето си, за да напльончи пръстите, с които издърпваше конците от къделята, българката пееше с монотонен, приглушен глас (Kossak 1957b: 3)⁵.

Наред с известните от историята факти песента представя една отчасти нетрадиционна интерпретация на това знаково за българската история събитие. Интересно е, че текстът на песента е представен графически не като една стихотворна цялост, а като сбор от логически свързани откъси в проза.

[...] Петнадесет хиляди войници взе в плен император Василий [...]
[...] На петнадесет хиляди пленници заповяда да изтръгнат очите [...]
[...] На един от всеки сто остави едно око, за да води деветдесет и девет други до родината [...]
[...] Императорските палачи захвърлиха на земята изтръгнатите ясни зеници...
[...] Зеници черни и бледозелени [...] Зеници с цвят на синьо небе, зеници с цвят на сиво небе
[...] Образува се от тях купчина, същински хълм [...]
[...] Появя вятър, разпръсна очите по полето, по тревата [...] Блестяха зениците по широкия път, подобно на кръгли мъниста [...]
[...] Върнаха се слепците при княз Самуил [...] (Kossak 1957b: 3).

Следващите редове се отличават рязко от всичко, присъстващо в исторически и литературни източници, третиращи тази тема. В песента не се споменава за трагичната смърт на Самуил като венец на неговото страдание. Фокусът е върху доброволното лишаване от страна на царя от зрение – тук, както и при войниците, драматичната загуба на зениците може да бъде видяна като равностепенна на смърт:

[...] Когато видя слепите воители, княз Самуил изтръгна собствените си зеници и ги хвърли в Дунава [...]
[...] Плувайте, очи-звезди, соколи, бистри зеници, плувайте към християнския император [...] (Kossak 1957b: 3).

Кой е „християнския император“, за когото пее героинята на Косак?

Първият вариант е това да е Василий Българоубиец, на когото Самуил изпраща своите зеници, може би, за да демонстрира своята солидарност с осакатената войска. В този случай обаче изразът „християнския император“ според нас би бил неуместен заради своето уважително звучене (освен ако, разбира се, не става дума за сарказъм, което пък би било още по-неуместно, приложено към народна песен от XI век). Вторият вариант е песента да визира императора на Свещената Римска империя (по това време – Хайнрих II). По този начин тя би придала на западния император моралната легитимност на истински и единствен „християнски император“. Остава обаче открит въпросът доколко е вероятно българските народни певци по онова време да са знаели за съществуването на подобна институция.

³ Т.е. „Вярата на гърците“.

⁴ Хипотезата за участие на полски рицари в Първият кръстоносен поход е лансирана именно от Зофия Косак в романа „Кръстоносци“. На този етап няма доказателства за подобно участие.

⁵ Всички преводи в настоящата статия, ако не е посочено друго, са на автора.

Все пак в завършека на песента има оптимизъм. В сърцето на Самуил надеждата живее. Той вярва, че един ден ще дойде часът на разплатата⁶:

Не искам да виждам красотата на света, щом моята войска не я вижда. Воини мои, слепци, какво ще правим сега? [...] Ще седим около огнището и ще си говорим за отминалата слава. [...] Ще си говорим, докато младите закрепнат... Ще изковат тежки брадви [...] Ще наострят безброй стрели [...] Ще излязат на бойното поле и ще отмъстят за нас [...] (Kossak 1957b: 3).

Дали полската писателка привежда реално съществуваща българска песен или я „мистифицира“, като сама е създава песента? А може би е имала само откъслечни данни за съществуването на подобна песен и е дала воля на въображението си? Във всеки случай не ни е известно в българския фолклор да съществува песен с подобно съдържание. Дори обаче да приемем, че песента е изцяло плод на въображението на авторката, то това далеч не би било единственото място в романа, където тя смесва историческа истина и фикция. Въпреки обстояните проучвания, извършени от Зофия Косак, в романа „Кръстоносци“ има много разминавания с историческата истина. Това е напълно допустимо, защото романът не е исторически документ и авторът не е длъжен да се придържа плътно към фактите. Нещо повече, подобен подход е напълно в хармония с идеите на Тасо за историческия епос, изложени в трактата „Дискурси на поетическото изкуство“ (1587). В него той изтъква, че поетът има право да интерпретира историческите факти свободно, в съгласие със своето въображение. Важно е това, за което пише, да бъде правдоподобно (Tasso 1999). Този типично ренесансов подход към интерпретирането на историята векове по-късно бива осмислен в духа на романтизма. С романа си „Кръстоносци“ Зофия Косак несъмнено цели да се впише в тази концепция, полагайки я в междувоенния период, и го прави твърде успешно.

След като предава текста на песента, авторката пише, че поляците не разбират „нищо“, а също така, че до тях достигат само отделни думи от нея:

Силезийските рицари седяха на леглото и слушаха внимателно, но не разбираха нищо. Понякога само дума, заимствана от сърбите, звънваше в ухото с познат звук (Kossak 1957b: 3)⁷.

Каква тогава е функцията на песента в романа и с каква цел е включена в него? Носи ли тя смисъл за полските воини, при положение, че те не са я разбрали? Тук според нас посоките на разсъждение са поне две. Първо – съдбата на Самуловата армия и на самия цар се вписва в концепцията за страданието от края на XI век. След началото на кръстоносните походи образът на страдащия Христос все повече измества образа на тържествуващия Христос (Льо Гоф 1999: 535). Църквата усилено налага идеята, че мъките на Христос хармонират със страданията, които кръстоносците трябва да изтърпят по време на похода, за да изкупят своите грехове. В романа „Кръстоносци“ изгнаничеството на полските рицари би трябвало да бъде разглеждано като органически свързано с тази концепция, векове по-късно актуализирана от полските романтици (или по-скоро не е възможно да бъде разглеждано изолирано от нея). Зофия Косак влага в пилигримството на полските рицари определен промисъл. Те прегръщат кръстоносната идея не само от любов към Бога и към онеправданите християни в Мала Азия и Близкия изток, но и заради вярата, че със страданията си и с евентуалната си смърт ще изкупят своите грехове, тези на своите сънародници и на целия християнски свят. Тяхната убеденост е пряко следствие от знаменитата реч, произнесена в последния ден на събора в Клермон от папа Урбан II. Папата обявява, че кръстоносният поход е акт на покаяние за всички участници в него („Medieval Sourcebook“, 1997). По този начин вярата, свързана с надеждата за спасение чрез тази нова за XI век форма на покаяние, се превръща в една от основните движещи сили на похода. В този контекст бихме могли да разгледаме песенните картини на трагичната съдба на ослепените български воини и техния цар като разказ пример за такова страдание – изкупление. Фактическата гибел на цяла

⁶ Мотивът за отмъщението присъства и при Пенчо Славейков в неговата „Цар Самуил“:

„Могъщия цар, пребледнял като смин,
към тъмната граница южна
се взря и с закана издигна ръка
и нещо нечуту прошеушна [...]“ (Славейков 2002: 27)

⁷ Прави впечатление, че според текста единствените познати думи за полските рицари в тази песен, т.е. тези, които принадлежат на общославянската лексика, у българите са „заимствани“ от сърбите?!

една достойна християнска армия със своята мащабност може да бъде разглеждана като предвестник на гибелта на голяма част от кръстоносците, а самата песен – като мрачно предсказание за това, което предстои да се случи. Едва ли е случайна тягостната, но и мистична обстановка, в която поляците се докосват до песента:

В ниската къщурка беше тежко и задушно, димът от камината се стелеше из стаята, влизаше в очите. Фигурите на предачките, икономката и дъщерите ѝ едва се виждаха, а патетичният разказ за жестокия император Василий, познат като Българоубиец, идваше сякаш от отвъдното (Kossak 1957b: 3).

А втората посока на търсене би могла да бъде свързана с вписването на полските воители в чуждия свят и с тяхното взаимодействие с другостта. Тази песен ги докосва смътно, далечно, те усещат нейната сила, нейния драматизъм и може би частици от нейния смисъл интуитивно така, както неясно и смътно е за тях докосването до Запада и Изтока. От полските кръстоносци Имбрам Стшегоня единствен вижда похода като ценна възможност за запознаване както с Изтока, така и със Запада. Тъгува за родния дом, но едновременно с това не може да си представи, че „щеше да остане и нямаше да види този чуден, страховит и интересен свят“ (Kossak 1957a: 203), че „нямаше да знае нищо (...) за живота, който тече и бучи извън Шльонск“ (Kossak 1957a: 203). Подобно на своите братя и на останалите полски воители Имбрам е тръгнал към чуждите страни със свито сърце, без да знае къде точно отива, угнетен от едно старо суеверие, което гласи, че „в далечна чужбина [...] сянката напуска човека и се връща в родните земи“ (Kossak 1957a: 49). И ето, че моментът на завръщането потвърждава мрачните предчувствия на човека, който единствен от полските рицари вижда отново родината. Години по-късно по пътя към дома пристъпва не Имбрам, а неговата сянка. Жизнерадостният, добродушен младеж е останал някъде далеч. Една мисъл постоянно гнети рицаря:

Жив ли съм или мъртъв? Тъй дълго бях в друг свят, а все пак от друг свят никой не се връща безнаказано. Защо хората се боят от завръщането на починалите? Защото те вече са били отвъд този свят [...] Като мен [...] (Kossak 1957d: 506).

Подобни на завръщащи се от друг свят сенки са и Самуиловите воители. Тук паралелът с останалите полски кръстоносци би бил още по-ясно изразен, тъй като, за разлика от Имбрам, те се оказват съвсем невъзприемчиви към духа на кръстоносното движение. Годините на похода им дават познание, което ги превръща в мрачни песимисти, в инертни личности, убивайки у тях всяко желание за действие.

У всеки воин, тръгнал на поход, живее надеждата, че влизането в родната къща трябва да затвори цикъла на странстването, да бъде също толкова сакрално, както и заминаването. За полските рицари – участници в Първия кръстоносен поход, този финализиращ акт не се осъществява – както той не се осъществява и за Самуиловата войска. Дори Имбрам, който физически се завръща у дома, в сърцето си остава скитник навеки.

Едва ли е случайно, че писателката избира да върне у дома точно човека, който пръв сред полските рицари взема кръста. Останалите полски воители със смъртта си постигат изкуплението, към което са се устремили (ако е вярно това, което Урбан II обещава в Клермон). Имбрам оцелява, за да продължи да страда на земята, да бъде жив свидетел на своите и чуждите грехове и техен изкупител – също като онези войници от 1014 година, песента за които навремето смътно е докоснала съзнанието му.

В един от своите драматични разговори с Бога епископ Адемар дьо Монтей на Зофия Косак пита: „Накъде вървим и с каква цел?“ (Kossak 1957c: 9). Този въпрос синтезира целия драматизъм на съдбата на воина, който, залутан в един огромен и враждебен свят, върви към своя триумф или към своята гибел, а често пъти и към двете едновременно. Какъв дълъг път трябва да измине той, докато постигне своето изкупление!..

ЛИТЕРАТУРА

Грусе, Рене. *История на кръстоносните походи и Йерусалимското кралство*. Том първи, част първа. София: Издателство „Мария Арабаджиева“, 2008. // Grousset, Rene. *Istoriia na krystonosnite pohodi i Ierusalimskoto kralstvo*. Tom pyrvi, chast pyrva. Sofia: Izdatelstvo “Maria Arabadzhieva”, 2008.

- Льо Гоф 1999:** Лео Гоф, Жак. *Цивилизацията на средновековния запад*. Прев. от френски Тереза Михайлова, Калина Тодорова, Мариана Стругарова. София: Издателство АГАТА – А, 1999. // **Le Goff 1999:** Lyo Goff, Jacques. *Civilizaciata na srednovekovniiia zapad*. Prev. ot frenski Tereza Mihajlova, Kalina Todorova, Mariana Strugarova. Sofia: Izdatelstvo AGATA – A, 1999.
- Славейков 2002:** Славейков, П. *Епически песни*. Изд. Захарий Стоянов, София: Изд. Захарий Стоянов, 2002. // **Slavejkov 2002:** Slavejkov, P. *Epicheski pesni*. Izd. Zaharij Stoyanov, Sofia: Izd. Zaharij Stoyanov, 2002.
- Asbridge, Thomas.** *The First Crusade: A New History*. Oxford, 2004.
- Kossak 1957a:** Kossak, Zofia. *Krzyżowcy*, Tom I *Bóg tak chce!*, Warszawa: PAX, 1957.
- Kossak 1957b:** Kossak, Zofia. *Krzyżowcy*, Tom II *Fides graeca*, Warszawa: PAX, 1957.
- Kossak 1957c:** Kossak, Zofia. *Krzyżowcy*, Tom III *Wieża Trzech Sióstr*, Warszawa: PAX, 1957.
- Kossak 1957d:** Kossak, Zofia. *Krzyżowcy*, Tom IV *Jerozolima wyzwolona*, Warszawa: PAX, 1957.
- Kwiatkowski, Jerzy.** *Dwudziestolecie międzywojenne*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2000.
- Medieval Sourcebook:** Urban II (1088–1099): Speech at Council at Clermont, 1095, Five versions of the speech. December 1997. 17 February 2011. URL: <http://www.fordham.edu/halsall/source/urban2-5vers.html>
- Tasso 1999:** *Torquato Tasso. Discorsi dell'arte poetica*. URL: <http://www.classicitaliani.it/tasso/tasso21.htm>
- Żaboklicki, Krzysztof.** *Dzieje literatur europejskich. T. I*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1977.